

ТАЙНСТВЕНИЯТ ОТВЪДЕН СВЯТ НА ГЕТИТЕ И ОТВЕЖДАЩИЯТ ХЕРОС

Неделчо Неделчев

Уважаема професор Гочева, честит юбилей!

От мое име и от името на всички мои колеги от випуск 1979 г. на Великотърновския университет, които днес поради различни обстоятелства нямат възможност да бъдат сред нас, приемерете пожеланията ни за дългогодишен творчески и все така хуманен живот на истински учен, човек и приятел!

Задгробният свят на траките остава неразгадан по местоположение и характеристика. Досега няма конкретно изследване, в което да е посочено убедително вероятното му местоположение в Горен или в Долен свят. Преди 15 години аз предположих въз основа на архитектурата и изображенията на Царска гробница при Свещари, че гетите са имали вторично разделени небесен, земен и подземен свят, като подземният е имал свое небе, среден и подземен свят на мъртвите, символизиран вътре в самото погребално помещение (Неделчев 1986).

По време на разкопките при Мадара, по посока на днешния западен квартал на гр. Каспичан, в землището на Калугерица, през лятото на 2002 г. разкрихме тракийско светилище с множество плочки на Тракийския конник, цели и фрагментирани при унищожаването на светилището от християните вероятно през годините на управление на наследниците на Константин Велики, ако се съди по намерените монети, или през 397 г. от н.е. по време на похода на християните срещу езическите светилища и носителите на антично знание. Появата на нов обект в култовия комплекс само по себе си е явление. Поради засиления интерес на иманярите към нашите разкопки и в съответствие с желанието на колегите ми резултатите да бъдат обявени след по-цялостно проучване на обекта първоначално предложената от мене тема получи тази нова, обобщена формулировка. От

средствата за масова информация вече е известно, че при античния храм в района на Мадарския конник бяха намерени плочки на Тракийския конник.

Надписите върху няколко от тях са свързани с посвещение, което гласи "HEROI MARMARITHIA". Надписите са изписани с гръцки и латински букви, вероятно не поради незнание, а поради стремеж към създаване на самостоятелна тракийска писмена традиция в резултат от синтез на елинската и латинската писменост. Досега бяха известни две имена с повтаряща се сричка (Mar). Едното е второто име на латинския бог Марс, Marmar, а другото е отново име на божество на народ от индоевропейската езикова група, на древнословашката богиня на смъртта Ma(r)murena. Показателно е името Мармар, срещано при пещерен манастир на полуостров Крим, така както и при Мадара, където от античността става известно името на хероса на Мармарития (Иванов, Топоров, 1982, II: 111; вж. Гайдуков, 115–120). В изследването на нови, непознати имена търсенето на сходства и обяснения е естествено въпреки резервите, които се пораждат от честите опити за етимологии. Търсеното значение на имената като "говорещи" според мене е необходимо в случаите, когато езикът на надписите – в случая с "Herói Marmarithia" гръцкият, съвпада със значение на обясняваната дума през този език. В представения тук текст изписването на гръцките надписи ще бъде и на латиница поради известно удобство при сравнения с имената и текстове на латински или на други индоевропейски езици. В Иванов и В. Топоров откриват в повторението на сричката възможност за лингвистично съпоставяне и развиват идеята си, като правят връзка с най-древните италиански божества на плодородието – латинския Мармор и оскския Мамерс. Вторичната функция на Марс е тази, която го свързва със смъртта. В славянските езици Мар, Мара, Марена, Маруха, Маржана, Кикимора, Муриена, Мармуриена и др. също се свързват със смърт. Интересно е второто име на Марс, Мармар, което е най-близко до нашия пример и което е засвидетелствано в архаични римски химни на арвалите от IV в. пр.н.е. (Warmingston E. H. MCMLXVII: 250–251).

В един от тези химни Мармар е представен като нападащ хората бог и като бог, носещ смърт, и е противопоставен на домашните богове. Името от Мадара – Калугерица обаче е ново по характера си. То може да се разбере добре от характера на надписите на старогръцки. В езика на елините думите marmareos – "блестящ", "marmaros" – "бляскав", marmaroeis – "блестящ", "сияен", "мраморен", показват значение, което прави вероятен превода на Herói Marmarithia като "Херосът на Блестящата страна". Окончанията за женски род като окончанията на Аполония или Месамбрия и първа съставка, обяснима чрез старогръцкото "μαρμάρεος" "блестящ", дават основание да се мисли за неизвестен топоним. Тук може да се мисли и за латинско влияние или съответствие при суфиксите – например Via Egnatia. В този случай обаче, както и в случая с гръцкото звучене, окончанието трябва да се добавя към основа "мармарит".

Вероятно смисълът на думата Мар и повторението ѝ са свързани със смъртта и с подземния свят в индоевропейските езици. Вероятно и семантичната натовареност може да има и аграрен, и летален смисъл, но в случая с посветителните надписи от района на Мадара – Калугерица знаковата стойност на вероятния топоним е свързана с думи като "сияен", "бляскав", "светещ", "пробляскаващ" и др. Възможно е да се мисли и за прилагателно "блестящата" като буквален превод, който табуирано се свързва със загадъчната страна, чийто представител е херосът ѝ. Но значението на страната като "блестящата" и "мраморната" насочва към обяснение на функциите на Хероса. Той е блестящ, неслучайно се изработва от мрамор и неслучайно е с посвещения, свързани с отвъдния свят. Този херос е и Психопомпос – водач на душите в отвъдното, и бог спасител, който отвежда починалите в "Бляскавата" или в "Блестящата страна", и бог на смъртта със същите функции или като носител на смърт, както това се вижда от редица изображения на Тракийския конник и изобразени над коня човешки глави. Подобна характеристика не е нова за циклични и светлинни или соларни божества. Пример за това е елинският Хелиос – и бог на живота, и бог, носещ смърт. В този смисъл прочутият фрагмент от недостигналата до нас трагедия на

Софокъл, Терей, “Хелиос, ти си най-почитаното светило на конелюбивите траки”(fg. 523), показва действителни наблюдения над тракийската култура, а не е само театрален образ на “варварите” от север.

Сцените с херос и “Придружител”, “адорант” или “слуга”, добре известни от стелите на Тракийския конник (Белова 1973 : 349–350), могат да бъдат разглеждани по друг начин – като държащият опашката на коня на конника е не слуга, а отвъдданият в света на отвъдното покойник, който трябвало да извърви пътя от робство или слугинство, подобно на Салмоксис, до статуята на антроподемон и херой. В този смисъл може да се говори за самостоятелен тип плочки на Тракийския конник – хероизиращо-инициационни. Но дори и при инвариант на означаемостта, сигурно е едно – пътят на хероса е от света на мъртвите към света на светлината, към тайнственото място, в което гетите след Салмоксис, известен по-късно и като Залмоксис, считали, че няма да умрат. Това място или отвъден свят е описано при Резос на Псевдоеврипид като “пещери на богатата със сребро земя”, която е скалиста и планинска (Псевдоеврипид, Резос, 882–972). За това тайнствено място Салмоксис не казва на гетските първенци, че ще дойдат при него, а че ще отидат там, което показва не отношение на бог към граждани или поданици, а равнопоставеност пред обща съдба в Отвъдния свят (IV, 95) и неопределеност на мястото.

Районът около Мадара остава загадка за античниците. До Мадарския конник са открити 14 плочки на Тракийския конник и много други на Нимфите, на Зевс, на Херакъл. Нашата експедиция с участието на колегите ми Г. Атанасов и Ст. Стойчев откри недалеч от конника на Мадара още значителен брой – начупените фрагменти предполагат над двадесет – тридесет или повече плочки. При това плочки на Тракийския конник се откриват и на значителни разстояния от Мадара – на по 10 – 12 километра, и подалеч, в цяла Североизточна Тракия на гетите. Очевидно е, че районът е култов през Античността, както и през Средновековието. Остава неясно защо популярността, с която се е ползвал античният култов комплекс, да не бъде подобна на средновеков-

ната. Новооткритият култов обект, напълно неочакван за мнозина медиевисти и античници и добре използван от иманярите, свидетелства за това. Средновековният комплекс е централен за българската първа държава. Но той не е основан на празно място. Концентрацията и разноликостта на находките предполагат неговото централно място в Античността. И тъй като нито археологическите открития, нито равностойни природо-географски особености не показват друго подходящо място за вероятно централно светилище на гетите, аз ще се опитам да обоснова хипотезата си, че пещерите при Мадарския конник са тайнственото място и помещенията на гетския антроподемон Залмоксис по описанието на Херодот и останалите антични автори. Първо, по природо-географските си особености – наличието на планина, река и пещери по описанието на Страбон (VII, 3, 5), не е характерно за равнинно-хълмистата територия на гетите и може да бъде в района на днешната Мадара, скалите при която могат да се отъждествят със священата планина Κογαίονον, а едноименната река – с днешната Провадийска река. Псевдоеврипид говори за скалистия Пангей и за отвъдния свят с пещери и богата на сребро земя – обстоятелство, което показва още едно сходство между священите места, е, че те трябва да са богати на благородни метали. В този смисъл златоносните пластове в Мадарските скали правят съпоставките между откритото ново тракийско светилище и представата за голямо светилище като светилището на Дионис в Пангей убедителни. Голямата пещера при Мадара недалеч от Мадарския конник е служила още в древността за място, където са издигани постройки със зидове и с греди, които са закрепвани в стената чрез изсечени в скалата “гнезда”. Мястото е с великолепна акустика и неслучайно се използва както от филхармонии за концерти на открито, така и от самобитни певци и музиканти, които използват голямата пещера и сега. Поради тази причина едва ли някъде на Балканите има по-подходящо място за говорене пред първите граждани на гетите от Голямата пещера, която си има и вътрешен естествен подиум от огромен невисок и равен каменен блок. От разказа на Херодот оставам с убеждението, че залата за мъже, която си построил вероятно сам Залмоксис, и подзем-

ното му жилище били едно до друго. Херодот пише следното: “Докато вършел и говорел това, казал да му направят подземно жилище и когато било готово, изчезнал за траките и слязъл долу в подземното си жилище“ (IV, 95).

Тъй като в този разказ очевидно става дума за действие с мистериален характер, няма основание да не се вярва на разказващия. Целта на мистериите е да бъдат нагледни или скрити и необяснимо тайнствени. В този смисъл следването на разказа на автора на “История” не е нелогично. Непосредствено до голямата пещера при Мадара има малка пещера, която също още в древността е дозидана като жилище. По разказа на Страбон жилището на Залмоксис било посред пусто място в пещера, недостъпна за други (VII, 3, 5), а това означава, че по ранг и статут той не е бил сред висшестоящите и знатните при гетите. Но Страбон разказва, че той бил “високо почитан от вождовете и от народа, защото им тълкувал поличбите (и) Най-накрая убедил царя да го приеме като другар в управлението, тъй като можел да огласява волята на боговете”(VII, 3, 5). Този разказ показва, че и построяването на залата на подземното жилище, ако обединим двете версии, на Херодот и на Страбон, е предшествано от поселване в пещера и от отшелничество. Обстоятелство, което отново насочва към комплекса от пещери при Мадара. Немаловажно е и обстоятелството, че по сведението на Страбон Залмоксис е представител на народа и вождовете. Това означава, че той и култът към бога без име се явяват родово-племенен коректив на властта, ситуация, характерна за много древни общества, в които контролът от родово-племенните институции над царската власт не й позволява израстване до деспотична или абсолютна монархия. Това означава също, че мястото е ненаселено и е обект на непрекъснато поклонение, щом Залмоксис се е ползвал с почит от страна на народа и вождовете и едва след това и от царя.

Тайнственият или отвъдният свят на древните се е намирал във вътрешността на горски масиви. Това е добре показано от Вл. Я. Пропп. Херодот съобщава за отвъдния свят на гетите като за “едно място”, където, без да умират, траките ще живеят вечно (IV, 95). За да им даде пример, влязъл в направеното за него под-

земно жилище, където прекарал три години. Докато гетският антропоморф бил там, гетите тъгували и от това се вижда, че за тях отвъдният свят бил подземен. В предшестващия, 94. разказ от IV глава, Херодот разказва, че траките изпращали стрели нагоре, към небето, срещу гърма и светкавиците, и заплашвали бога, като вярвали, че “няма друг бог освен техния”. Разказът на историка от Халикарнас и Атина показва, че противникът на гетския бог бил небесен бог гръмовержец според вярванията на елините. Но той показва и друго – че гетите имали бог, който изключва съществуването на други богове. Херодот е живял известно време преди Езра и жреческата редакция на Петокнижието и не би могъл да описва несъществуващ монотеистичен култ или тежненятия на гетите към подобно вярване според общоприетите представи за развитието на религията по модела на израило-юдаизма. Характерно в случая е отсъствието на името на бога на гетите. Той е аниконичен и просто е бог или херос, тъй като двете думи имат еднакво значение в старогръцки език. Този херос, Тракийски конник, е върховното божество на “Блестящата” страна, което според мене гетите защитавали като единствен бог.

Близостта на светилището до отделените от “черната земя” пещери на богатата със сребро земя по израза на Псевдоеврипид показва митопоетичната представа за отвъдния свят. Среброто е символ на бялото, а конкретно във връзка с разказа на Псевдоеврипид носи характеристиката на отвъден свят. Местоположението на светилището при Мадара в землището на Калугерица, на изток от пещерите, в подножието на скалния венец, вероятно е свързано с посоката на изгрева на слънцето. Белият мраморен двят на Тракийския конник от Мадара – Калугерица и названието на страната “Блестящата” в близост до светилището и с отвор там, където Залмоксис влязъл в подземния свят през входа му – подземно жилище, ми позволяват да предположа, че Мадарското плато е било свещената планина на гетите Когеон и център на Блестящата страна – техният отвъден свят.

Сведенията на Херодот и на Страбон позволяват да се говори за светилище на Бога на гетите, построено от жреца му “теос”, т.е. хероя Залмоксис, около VI – V в. пр.н.е. От конкретния разказ

в "Библиотека" (VII, 3, 5) се посочва, че Залмоксис "бил назначен за жрец на бога, който най-много се почитал при тях, (и) след това сам бил наречен "theys", но не е назначен или избран за бог, а само наричан! Теос има значение на герой, на херос и поради това гърците са наричали Колон/ос/, Ерехтей/ус/, Хейрон, Ниоба, а също и духа на Сократ с понятието "теос" (Benselers 1989 : 359). В този смисъл е и означението на Залмоксис и последователите на учението му при двора на гетските царе. Едва през римската епоха синкретизмът между Хероса и Аполон, Хелиос, Асклепий и др. се наблюдава засилване на процеса на създаване на общоприеман върховен бог. Планината, в която служел на бога и на царете си гетският прорицател, се наричала свещена. Поради това конкретно сведение различните други хипотези за Залмоксис като бог на гетите остават неприемливи, докато не бъде представено друго приемливо обяснение.

Вероятно в земите на траките имало много светилища при свещени планини, но едно от тях, най-голямото по площ и по многобройност на стелите на Тракийския конник, било част от огромния култов комплекс на гетите при Мадара, в центъра на техния отвъден свят, който се явявал и мястото на посвещения около предполагаемия от древните негов вход и място за ритуали. Отвъдният свят на гетите по досега известните писмени извори не се различавал от отвъдния свят на елините. Иначе автори като Псевдоеврипид не биха говорили за "отиване в черната земя" – която предполага съответствие с елинския свят на сенките. Съществува още едно съответствие, на което, струва ми се, досега не е обръщано внимание. Псевдоеврипид съобщава, че Резос, синът на Ейонея, след като стане антроподемон, т.е. полубожество, "ще се вижда в светлината", т.е. *bléron tñ fáos*. При превода на този израз на български Д. П. Димитров е доловил смисъла на обичая и обредите и го е превел "живеейки" (Димитров 1949 : 47).

Напоследък е твърде модерна неаргументираната с нищо теза за обезсмъртяването на траките или само на царете им, или само на царете и аристократите (?) в рамките на доктрината на Тракийския орфизъм, или по-ранната Микенска Тракия от Ал. Фол, Д. Попов и др. (Фол Ал., 1986 : 76; Попов Д., 1989 и др.).

Конкретните извори не дават толкова безметежна картина на пребиваването в отвъдния свят, а не съществуват и никакви основания за възвисяването на образа на тракийския цар като жрец и бог, господар над несвободни и безправни хора. Древните общества са политически организации на свободни граждани и собственици (Неделчев, 1996). Победоносният поход на търсещия царски лов герой заема достатъчно място, за да не се разбере нищо за вероятни ако не страдания, то поне тревоги на героя в някакъв злокобен свят. Като че ли смъртта не съществува и героят-цар-бог трепетно очаква да убие обречения глиган. Една картина, която обезсмисля т.нар. ценностни изпитания с радостна предопределеност. А действителността, описвана от античните автори, е друга. Псевдоеврипид съобщава, че синът на Ейонея и родственикът и приятелят на Орфей Резос "няма да получи същия образ, който е имал по-рано" и ще бъде "затворен в пещерите", които, макар и богати на сребро, остават тъмни, и ще се вижда в светлината. В старогръцкия глагол *μαρμαίρω* – проблясвам, блещукам, сияя, използван само в сегашно и минало време, може да се открие характеристиката на онази светлина, която поклонниците на Хероса на Мармарития, на "Блестящия" в света на живите и "Проблясващия" в света на мъртвите търсели с очи дори и като антроподемони и която следвали, придържайки се към опашката на коня.

Блестящата страна на живеещите в Отвъдния свят очевидно е била не толкова светла, а тъмна и озарявана само от блещукащия светъл бог. Отново по Псевдоеврипид подземният свят за траките е в черната земя, в която владее Персефона. Нейният център е бил светъл, символично означен със сребро, и се намирал в свещена планина, при гетите – Когенон, при южните траки Пангей. Тук са обитавали според древните богът, антроподемоните гадатели като Резос или Залмоксис, и жреците на светилищата. Светлият бог подобно на гръцкия Хелиос обитавал небето и поради заплашване по време на бури, облаци и гръмотевици със спускането на тъмнината е бил защитаван от траките – гети. Спускането му в подземния свят е било означавано като блещукащо, проблясващо движение. Гръцката дума за бързо и

заслепяващо движение $\mu\alpha\rho\mu\alpha\rho\upsilon\eta$ показва и друга характеристика на Хероса на Мармарития или на Блестящия, Сияйния Херос – тази, която той приема след подземния си път в света на мъртвите и мрака. Най-естественото място за Светилище на Бога на Отвъдната страна са издигащите се рязко над земята каменни скали и планини със стръмни скални стени. Отвъдната страна е и небесна, и блестяща, но за Тракийския Херос на Мармарития, скално пещерна и тъмна – за антроподемоните, и подземна и непрогледна – за редовите траки.

Естествено в рамките на държавнообразователните процеси първоначално племенните божества с локални епитети постепенно се превръщали в общодържавни, но запазвали местните си характеристики. Подобен процес не е чужд на политеистичните общества и е показателен например по историята на една толкова силно централизирана страна като Древен Египет. Жреческите редакции на пантеона не успяват да заличат централизирания спрямо върховния бог политеизъм. В този смисъл допуснатото преди време от В. Герасимова съществуване на топоним Карабазия по името на бог Καράβασιος (Герасимова – Томова 1972 : 29–32) е приемливо. В случая с името от плочките при откритото през 2002 г. светилище на Тракийския конник при Мадара има потвърждение на допускането на тракийски обозначения със суфикс “ia” или “thia” и свидетелство за общоразбираемо значение на името на бога от най-голямото и централно светилище на гетите.

Картината на тракийския Отвъден свят се различава значително от елино-римския свят на сенките, но и прилича на него тъй като подобно на тракийските богове с изключение на Хероса – конник, и елино-римското му съответствие Хелиос-Сол, останалите божества обитават земния свят, свещените му планини – Олимп, Ида и др., и подземния свят, но не и небето, освен ако то не е подземното. Понятие, добре познато от руските и други приказки за горното и долното небе, за долната земя и очевидно дохристиянска реалия. В тази Долна, тъмна земя мъртвите траки са били водени от Отвеждащия блестящ Тракийския бог конник. Тези изображения представляват според мене отделен иконографски тип.

Темата за Отвъдния свят на траките вероятно ще се допълва и разглежда не само по предложения тук начин, но при всички случаи нейното разглеждане не би било възможно без приносите в науката на чествания днес юбиляр – професор Златозара Бонева Гочева.

Labor omnia vincit professor Гочева!

ЛИТЕРАТУРА

- Белова 1973: Белова, М. С. Култът на Тракийския конник в Пред-римската епоха от Одесос. – В: Трудове на Великотърновския университет, В. Търново, 1973, с. 349–350.
- Benselers 1981: Benselers. Griechisch – deutsch, Leipzig, 1981, S. 359.
- Гайдуков 2002: Гайдуков, Н. Е. Пещерна канония Чилтер – Мармара в Крыму. – Российская археология, 2002, № 3, с. 115–120.
- Герасимова-Томова 1972: Герасимова-Томова, В. Тракийското селище при с. Галата, Варненски окръг. – Археология, XIV, 1972, № 4, с. 29–32.
- Димитров 1949: Димитров, Д. П. Псевдоеврипид. – В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, с. 47.
- Иванов Топоров, 1982: Иванов, В., Топоров, В. Марена. – В: Мифы народов мира. Москва, 1982. Т. II, с. 111.
- Неделчев 1986 (1988): Неделчев, Н. Космологични представи в Тракия (по материали от Долния Дунав). – В: Terra antiua Balcanica III. Sofia, 1986 (1988).
- Неделчев 1996: Неделчев, Н. Thracia libera. Проблеми на теорията на обществено-икономическите формации по примера на едно конкретно общество. В. Търново, 1996, с. 3–9 сл.
- Попов 1989: Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. София, 1989.
- Проп Вл. Я.: Проп Вл. Я. Историческите корени на вълшебната приказка, Изд. Прозорец, без дата и място, с. 59.
- Фол 1986: Фол, Ал. Тракийският орфизъм, 1986, с. 76.
- Warmingston H.: Warmingston, E. H. Remains of old latin, London, MCMXLVII, Vol. IV, p. 250–251.